

ПРО ЛИСТИ М. І. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО І. І. ЯНЖУЛУ

Крізь призму листування вчених у статті подається авторська інтерпретація ставлення М. І. Тугана-Барановського до математичного напрямку в політичній економії. Розглядається ряд інших питань, які мають пізнавальний інтерес.

Листи М. І. Тугана-Барановського до академіка І. І. Янжула надзвичайно цікаві, оскільки вони дають можливість висвітлити важливу сторінку творчої біографії видатного вченого-економіста – історію присудження йому престижної академічної премії Грейга, розкривають його ставлення до математичного напрямку в політекономії, уточнюють суттєві деталі переходу Тугана-Барановського з С.-Петербурзького університету в С.-Петербурзький політехнічний інститут.

Вказаний інститут був створений на початку ХХ ст. за ініціативою одного з найвидатніших російських реформаторів графа С. Ю. Вітте. Він був задуманий як вищий учбовий заклад нового типу. Новизна полягала в тому, що при складанні учбових планів і програм насамперед ураховувався досвід кращих зарубіжних вузів, і в створенні з самого початку ідеальних для того часу умов для роботи і побуту як професорсько-викладацького складу, так і студентів. «Міністерство фінансів, – писав С. Ю. Вітте, – має намір забезпечити його (С.-Петербурзький політехн. ін-т. – Л. Ш.) по можливості найкращими науковими силами й обставити Інститут зразковими лабораторіями, кабінетами і колекціями, ввести в широких розмірах практичні заняття, встановити самостійні наукові роботи для учнів...» [2, с. 31]. В результаті в Петербурзі з'явився один з кращих не тільки в Росії, а й в усій Європі вищий учбовий заклад. У звіті про його відкриття газета «Биржевые ведомости» 2 жовтня 1902 р., зокрема, писала: «Коли на днях Політехнікум оглядав професор Стокгольмського університету Штюрмер, який відвідав під час своїх закордонних подорожей багато видатних європейських учбових закладів, то, побачивши всі споруди Політехнікума, він сказав, що подібного учбового закладу за розмірами та обладнанням в Європі немає» [9, с. 2].

С.-Петербурзький політехнічний інститут з самого початку став центром не тільки технічної, а й економічної освіти. Саме його Економічне відділення вперше в Росії стало давати вищу спеціальну економічну освіту. Спочатку це відділення хотіли назвати комерційним, але в кінцевому підсумку, за ініціативою першого його декана професора О. С. Поснікова

назвали економічним. Цей коректив означав більш широкий підхід до розуміння завдань цього відділу. В доповідній записці міністра фінансів «Про утворення Політехнічного інституту в С.-Петербурзі», поданій у листопаді 1900 р. до Державної ради, відмічалось, що Економічне відділення інституту повинно дати «не тільки збільшення запасу позитивних знань, необхідних діячам на торгово-промисловому терені, але насамперед і більш за все розширити їх розумовий кругозір, розвинути чутливість до питань сучасної культури, наділити здібністю самостійно відноситися до тих економічних та суспільних явищ, з якими їм доведеться зустрітися на шляху діяльності, що на них очікує» [2, с. 26].

Доповідна записка С. Ю. Вітте та інші матеріали, надіслані в Держраду, були розіслані на висновки в різні міністерства. Проект Вітте зустрів у них багато заперечень. Особливо ворожою виявилася позиція Міністерства народної освіти. Зокрема, це міністерство визнало створення Економічного відділу зайвим, а його учбові плани і проект постановки викладання – неправильним.

Міністерство фінансів категорично відхилило всі зауваження, що надійшли з боку Міністерства народної освіти. Особливо ретельно Вітте відповів на заперечення з приводу відкриття Економічного відділення. Зокрема, він доводив, що у відзиві цього останнього міністерства проявилось нерозуміння того, що входить у склад політекономії. Суть суперечок була в тому, що це міністерство в принципі виступало проти вищої економічної освіти. Характеризуючи в цілому позицію Міністерства народної освіти з питань, піднятих в його доповідній записці, Вітте ужив навіть вираз «об'єктивізм неосвіченості» [2, с. 29-32].

Таким чином, позиції Міністерства фінансів і Міністерства народної освіти з широкого кола питань, пов'язаних з вищою економічною освітою, починаючи з питання про доцільність його самостійної постановки та розвитку в системі вищої освіти країни і закінчуючи розумінням предмета політичної економії, були діаметрально протилежні. Реакційність позицій Міністерства народної освіти виявлялася і в його кадровій політиці. Воно систематично витісняло із ввірених йому університетів та інститутів видатних учених країни, якщо їх політичні позиції скільки-небудь істотно відрізнялися від офіційних. Тільки в 1880-і роки вимушені були піти з університетів країни такі видатні вчені, як М. М. Ковалевський, І. І. Мечников, В. І. Семевський, С. А. Муромцев, О. Ф. Міллер, В. В. Преображенський та ін. В їх числі був і Посніков, який зміг повернутися до професури лише через 17 років (причому не в систему Міністерства народної освіти). Посівши пост декана Економічного відділення, він поступово сформував блискучий колектив професорів та викладачів відділення. При цьому він часто запрошував тих професорів, які не могли отримати професуру в С.-Петербурзькому університеті.

Саме так потрапив в інститут і Туган-Барановський. Для Міністерства народної освіти це була *persona non grata*, бо ще зі

студентських років дуже опозиційно ставився до політичного режиму, що панував в країні [16, с. 5-9; 20, с. 66-72].

Вперше він був звільнений з С.-Петербурзького університету ще в 1899 р. і зміг туди повернутися лише після революції 1905 р. Протягом 7 років, з 1906 р. по 1912 р., видатний вітчизняний вчений, численні праці якого були добре відомі не тільки російській, а й європейській науковій спільноті, лекції якого в університеті та за його межами збирали величезні аудиторії, посібник якого «Основы политической экономии» мав широке розповсюдження в Росії, дякуючи зусиллям якого небачений розмах отримала студентська наукова робота не тільки в галузі політичної економії, але і в ряді суміжних наукових галузей, був лише приват-доцентом С.-Петербурзького університету. Навіть коли в 1911/12 навчальному році проф. П. І. Георгієвський, який займав до того часу кафедру політичної економії та статистики, пішов із С.-Петербурзького університету на посаду голови Центрального статистичного комітету МВС і в 1913 р. Вчена рада університету обрала Тугана-Барановського на посаду професора, ця кафедра за наполяганням Міністерства народної освіти була заміщена не Туганом-Барановським, а переведеним з Новоросійського університету ординарним професором І. І. Чистяковим, наукові заслуги якого були незмірно менші [19, с. 10-14].

За словами одного з учнів Тугана-Барановського, видатного російського економіста М. Д. Кондратьєва, «Михайло Іванович з біллу в душі залишає університет» [6, с. 15]. Як видно з листа Тугана-Барановського Янжулу від 9 липня 1913 р., на цей час він вже був обраний в Політехнічний інститут, однак «поки що викладачем, а не професором, оскільки бояться, що і тут я не буду затверджений. Вважають, що мені легше отримати затвердження, якщо я вже буду значитися викладачем інституту». Ось чому тільки в 1914 р. Рада Політехнічного інституту обирає Тугана-Барановського на посаду ординарного професора політекономії, про що директор цього інституту повідомив ректора Петроградського університету в листі від 11 жовтня 1914 р.

Природно, Політехнічний інститут – цей «російський Оксфорд, Кембридж» [21, с. 66] – справив найкраще враження на Тугана-Барановського. В листі Янжулу від 9 липня 1913 р. він навіть пише, що «з великим задоволенням» замінить університет Політехнічним інститутом, «оскільки в Політехнічному аудиторія значно серйозніша, ніж в Університеті». Останнє, певно, було пов'язано з тим, що на юридичному факультеті університету, де працював Туган-Барановський до 1913 р., все ж не було Економічного відділення. Як згадував С. Г. Струмилін, котрий в 1914 р. закінчив Економічне відділення С.-Петербурзького політехнічного інституту, Туган-Барановський користувався «особливою популярністю серед студентів Економічного відділення» [13, с. 241-242]. І все ж в Політехнічному інституті Туган-Барановський так і не включився в ту велику роботу з організації наукової роботи студентів, яка тут велася

П. Б. Струве, О. А. Чупровим і ін. [15]. В університеті ж, за свідченням Кондратьєва, «студентство тулилося до його кафедри. М. І. перебував з ним у вельми тісному духовному зв'язку. Цьому сприяли особливо гуртки і семінарії, які працювали під його керівництвом. Можна з упевненістю сказати, що багато хто, згадуючи своє студентське життя в Петрограді, з великою увагою і любов'ю згадають і ту невимушену розумову роботу, інтелектуальне піднесення та хвилювання, які вони пережили в згаданих гуртках» [6, с. 117].

У листі від 9 липня 1913 р. йдеться також про відзив І. І. Янжула на друге видання праці Тугана-Барановського «Основы политической экономии» (1911 р.), поданої на здобуття премії імені С. О. Грейга *.

Премія Грейга утворилася з процентів на капітал, що сформувався з вкладів його шанувальників та друзів. Капітал цей полягає у безстрокових 6%-них державних облігаціях на суму 3500 руб. і перебував у веденні Імператорської Академії наук. Премія Грейга присуджувалася кожні 5 років і складалася з 1000 руб. процентів, що накопичувалися за цей час на капітал. Вона призначалася за кращий опублікований протягом минулого п'ятиріччя російською мовою твір з політичної економії та державних фінансів [10, с. 1-3]. До речі, вперше премію Грейга ще в 1893 р. отримав сам Янжул за видану в 1890 р. книгу «Основные начала финансовой науки», яка стала результатом його багаторічної роботи і за період з 1890 по 1904 рр. перевидавалася 4 рази. Важливу роль в прийнятті відповідного рішення Історико-філологічного відділення Академії наук відіграли друзі та покровителі Янжула – вельми впливові в колах Академії академіки К. С. Веселовський і М. Х. Бунге **.

Відповідно до правил, премія Грейга присуджувалася Історико-філологічним відділенням Академії наук, яке призначало з числа своїх членів комісію для розгляду поданих на здобуття творів. Комісія ця, в свою чергу, могла доручити розгляд того чи іншого твору одному з академіків, які входили в її склад [10, с. 1-3]. Рецензентами могли виступати і спеціалісти, які не були членами Академії.

До встановленого «Правилами...» строку – 1 травня 1913 р. – на здобуття премії Грейга в Історико-філологічне відділення Академії були подані праці Г. Г. Садовського «Государственные налоги на недвижимое имущество в России» (СПб., 1911); М. І. Тугана-Барановського «Основы

* Самуїл Олексійович Грейг (1827-1887) державний діяч, з 1866 р. – товариш міністра фінансів і голова Комерційної і Мануфактурної рад. У 1872 р. тимчасово управляв Міністерством державного майна. У 1874-1878 рр. – державний контролер. У 1878-1880 рр. – міністр фінансів і член Комітету фінансів [8, с. 628].

** К. С. Веселовський був неодмінним секретарем Академії наук при трьох її президентах – Д. Н. Блудові, Ф. П. Літке та Д. А. Толстом. Однак після кількох конфліктів з призначенням у 1888 р. новим президентом Академії Великим князем Костянтином Костянтиновичем був змушений піти у відставку з цієї посади. М. Х. Бунге (1823-1895) був міністром фінансів у 1881-1886 рр. [12, с. 11].

политической экономии» 2-е вид. (СПб., 1911); Є. А. Баранського «История государственного хозяйства в XIX столетии. Хронологическая таблица» (СПб., 1913); цикл праць А. А. Панова з робітничого питання. На засіданні Відділення 8 травня 1913 р. була створена Комісія для розгляду вказаних творів у складі академіків І. І. Янжула, А. С. Лаппо-Данилевського і М. А. Дьяконова.

Зазначену працю М. І. Тугана-Барановського Комісія доручила вивчити одному з найстаріших членів Академії, академіку Янжулу. Цим останній і займався на курорті у Вісбадені, де зустрів там тітку Михайла Івановича та висловив їй надію, що її племінник одержить премію. Про це Туган-Барановський дізнався з її листа до нього, що і побудило його послати Янжулу вельми теплого листа [9 липня 1913 р.] з подякою та запрошенням погостити в його садибі.

Видимо, в листі-відповіді сам Янжул повідомив Тугану-Барановському, що він задоволений його книгою і висловив в ньому лише одне з своїх зауважень – про «зловживання математичним методом». Це зауваження викликало надзвичайно цікаві пояснення Тугана-Барановського, що проливали світло на його ставлення до математичного методу в економічній науці. Треба сказати, що навіть у 1918 р., за оцінкою професора Петроградського університету О. А. Кауфмана, «математичний напрям у нас поки що не вийшов із стадії засвоєння [курсив – А. К.] того, що виработано західноєвропейською, і зокрема англійською, наукою, і навіть в цій стадії не пішло далі перших розрізнених дослідів, які не встигли скластися в яку-небудь певну течію» [5, с. 218]. Тим більше слабким був цей напрям в 1911 р., коли було опубліковано друге видання «Основ политической экономии», про яке йдеться в листуванні Тугана-Барановського і Янжула.

По суті зауваження Янжула можна сказати, що використання Туганом-Барановським арифметичних схем-ілюстрацій до висунутої ним теорії відтворення і криз (а іншої «математики» в «Основах» немає) назвати не то що зловживанням, але навіть просто використанням математичного методу ніяк не можна. Дане зауваження Янжула може викликати тому лише превелике здивування. Воно, однак, заставило Тугана-Барановського сформулювати свою принципову позицію з даного питання. Ця позиція полягає у визнанні математичного методу «непридатним для відкриття нових істин, але в деяких випадках єдино можливим прийомом доказу»*. Дане твердження уявляється дуже характерним для Тугана-Барановського, схиленого до компромісів як у політиці, так і в економіці. Але по-суті воно не витримує критики.

* Цікаво, що в той час скептичне ставлення до можливостей математичного методу було широко розповсюджено і в західній економічній науці. А. Маршалл, наприклад, писав у своїй славнозвісній праці «*Principles of Economics*»: «На ділі дуже сумнівно, щоби була скільки-небудь значна користь від застосування складних математичних формул» [7, с. 146].

Насправді, хіба не припускає відкриття нових істин доказ тих теоретичних положень, в які прибираються ці істини? І якщо «єдино можливим способом доказу» є математичний метод, то хіба не впливає звідси, що цей метод може бути придатний для відкриття нових істин?

Нині такого роду страхи перед «зловживанням математичним методом» та абстрактні міркування відносно його непридатності для відкриття нових істин виглядають дуже наївними. Значно більш розумною була позиція з цього питання О. О. Чупрова. «Не може бути нічого більш неправильного, – писав він в 1916 р., – ніж протиставляти, як це порою у нас робиться, роботу голови вдумливого «статистика-нематематика» тупому схематизму «математика», який захоплений своїми формулами та забуває за ними про досліджувані явища. Думати про предмет дослідження, вникати в дані, що вивчаються, та мати голову на плечах вимагається від усіх рівною мірою, – від «математиків» і від «нематематиків». За інших же рівних умов завжди досягне більш значних результатів той, хто розпоряджається найдосконалою технікою праці» [18, с. 9]

Порівняно з Чупровим Янжул у розв'язанні даного питання виглядає явним ретроградом. Та і зусилля Тугана-Барановського переконати Янжула в тому, що він скоріше є «противником так названої математичної школи, коли ця школа мріє перетворити політекономію за допомогою математики», виглядає дуже дивно, враховуючи, що сам Туган-Барановський добре знав математику.

Та статечність, з якою Туган-Барановський став обмірковувати між іншим кинуте зауваження Янжула про «зловживання математичним методом», і насамперед сам факт його незгоди з цим зауваженням, очевидно, справили на останнього неприємне враження. В усякому разі, він не захотів вступити в полеміку зі здобувачем премії і лише нагадав йому, що його відзив є секретом Академії.

Почасти ця несподівана для Тугана-Барановського реакція, що так вразила його, була пов'язана з властивою Янжулу безкомпромісністю. «Багатьох, навіть щиро до нього прихильних людей, – писав В. Г. Судейкін, що добре знав його, – коробили його різкі судження» [14, с. 4]. Однак, хоча реакція Янжула на листи Тугана-Барановського з приводу відзиву на його «Основы политической экономии» виявилася надмірно різкою, це ніяк не відбилося на самому характері відзиву. Насамперед, звичайно, це було пов'язано з достоїнствами самої праці Тугана-Барановського. Його «Основы политической экономии» – справді видатний твір, який з 1909 по 1918 р., витримав 5 видань в Росії. За словами А. Ноува, вона стала «великим вкладом в економічну теорію» [23, р. 705].

Інші роботи, подані в 1913 р. на здобуття премії Грейга, за своєю науковою значущістю, ніяк не можуть порівнятися з книгою Тугана-Барановського, хоча кожна з них по-своєму дуже цікава. Їх рецензенти – академік Дьяконов та приват-доцент Г. Г. Швиттау – колеги Тугана-Барановського по С.-Петербурзькому університету (перший з них – також і

по С.-Петербурзькому Політехнічному інституту), професор Московського університету І. Х. Озеров – ученик Янжула (якого він розглядав як свого «гідного наступника», коли змушений був залишити Московський університет після обрання в 1895 р. дійсним членом Академії наук та пов'язаного з цим переїзду до Петербурга) [1, с. 88], – визнали праці Садовського, Баранського і Панова невідповідними до умов присудження премії, викладеним в § 6, пп. 2 і 3 [3] *.

І. І. Янжул підготував позитивний відзив на «Основы политической экономии», тому, починаючи з третього видання, на титульному аркуші вже містився надпис: «Удостоєно Академією наук великої премії імені С. О. Грейга». У фонді Янжула збереглися чернетки цього відзиву, що мають, певний інтерес. Характеризуючи Тугана-Барановського, Янжул відмітив: «У дні його юності автор був великим послідовником Маркса, однак з того часу його погляди значно змінилися, і з багатьма його положеннями він уже не погоджується і рішуче їх заперечує в різних частинах свого курсу» [22, арк. 3]. На його думку, численні праці Тугана-Барановського вказують на «серйозність наукових заслуг автора, який рано звернув на себе увагу всіх учених-економістів... Я пригадую, наприклад, як зацікавився його книгою про промислові кризи поважний М. Х. Бунге та розпитував мене кілька разів про молодого автора, бажаючи йому вслякого подальшого успіху [22, арк. 1-2]. Вельми високо оцінюючи «Основы», Янжул дійшов до такого висновку: «Автору розглядуваної книги, отже, Тугану-Барановському, належить честь в теоретичному підручнику намітити подальші етапи, якими повинна слідувати російська економічна думка у вивченні промислового життя в інтересах створення нових засад для нашої індустрії» [22, арк. 7].

Постанова Комісії про присудження премії Грейга була затверджена Історико-філологічним відділом Імператорської Академії наук 20 листопада 1913 р. [4] і в публічному засіданні Академії 29 грудня 1913 р.

Відзив Янжула на «Основы политической экономии» Тугана-Барановського був однією з останніх його праць. Навесні 1914 р. Іван Іванович, який вже два роки сильно хворів, знову поїхав на лікування в Вісбаден. Там, уже на ворожій території, його і застала Перша світова війна. Повернутися на Батьківщину йому вже не судилося.

Через призму переписки учених в статті представляється авторська інтерпретація отношения М. И. Тугана-Барановского к математическому направлению в политической экономии. Рассматривается ряд других вопросов, имеющих познавательный интерес.

* До речі, премію Грейга на четвертому конкурсі (1908 р.) одержав І. Х. Озеров. Відзив на його працю давав той же І. І. Янжул. Зазначені умови сформульовано в такий спосіб: «§ 6. Премії Грейга удостоюються твори... 2) Що містять у собі самостійну обробку та виклад предмета. 3) Що мають теоретичне, а не одне тільки прикладне значення» [10, с. 1-2].

1. *Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг.* – Вып. 2. – С.-Петербург, 1911. – С. 88.
2. *Данилевский В. В.* История основания Ленинградского Политехнического института // Труды Ленинград. Политехн. ин-та им. М. И. Калинина. – 1948. – № 1. – С. 31.
3. *Императорская Академия наук.* Историко-филологическое отделение. – № XIV. – Заседание 9 ноября 1913 г. – § 468.
4. *Императорская Академия наук.* Историко-филологическое отделение. – № XV. – Заседание 20 ноября 1913 г. – § 503.
5. *Кауфман А. А.* Статистическая наука в России: Теория и методология. 1806-1917. Историко-критический очерк. – Москва, 1922. – С. 218.
6. *Кондратьев Н. Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский. – Петроград, 1923. – С. 115.
7. *Маршалл А.* Принципы экономической науки. – Том 1. – Москва, 1993. – С. 146.
8. *Отечественная история с древнейших времен до 1917 г.:* Энциклопедия. – Москва, 1994. – С. 628.
9. *Политехник.* (Орган С.-Пб. гос. техн. ун-та.). – 1992. 14 окт. – № 22 (3061). – С. 2.
10. *Правила о премии генерал-адъютанта С. А. Грейга,* утвержденные г. министром народного просвещения 8 ноября 1888 г. – Б.м., б.г. – С. 1-3.
11. *Птуха М. В.* М. І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 33-34 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2002. – С. 208-219.
12. *Соболев В. С.* Августейший президент. – С.-Петербург, 1993. – С. 11.
13. *Струмилин С. Г.* Из пережитого. – Москва, 1957. – С. 241-242.
14. *Судейкин В. Т.* Академик-профессор И. И. Янжул. – Петроград, 1915. – С. 4.
15. *Труды студентов Экономического отделения С.-Петербургского Политехнического института.* – 1913-1916 гг. – №№ 10-20.
16. *Туган-Барановский Д. М.* Александр Ульянов, Владимир Ульянов и М. И. Туган-Барановский // Науч. конф. «Михаил Иванович Туган-Барановский (1865-1919 гг.)»: Докл. и сообщ. (С.-Петербург, 24 января 1996 г.). – С.-Петербург, 1996. – С. 5-9.
17. *Туган-Барановський Михайло Іванович: особистість, творча спадщина і сучасність /* Під заг. ред. О. О. Шубіна, А. А. Садекова. – Донецьк: Каштан, 2007. – 356 с.
18. *Чупров А. А.* Предисловие к книге М. М. Виноградовой «Потребление водки в России и урожай» // Труды студентов Экон. отд. Петроград. Политехн. ин-та Имп. Петра Великого. – 1916. – № 17. – С. 9.
19. *Широкопад Л. Д.* М. И. Туган-Барановский и С.-Петербургский университет // Науч. конф. «Михаил Иванович Туган-Барановский (1865-1919 гг.)»: Докл. и сообщ. (С.-Петербург, 24 января 1996 г.). – С.-Петербург, 1996. – С. 10-14.
20. *Широкопад Л. Д.* М. И. Туган-Барановский и студенческое движение середины 80-х годов XIX в. // Вестн. СПбГУ. – Сер. 5. – Экономика. – 1996. – Вып. 4. – С. 66-72.
21. *Филоненко М. М.* Граф С. Ю. Витте и С.-Петербургский Политехнический институт // С.-Петербургский Политехнический институт Имп. Петра Великого: Юбил. сб. / Под ред. А. Стаховича и Е. Вечорина. – Париж, 1952. – С. 66.
22. *СПб. ФА РАН.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 3.
23. *The New Palgrave.* A Dictionary of Economics. The Macmillan Press. – 1987. – Vol. 4. – P. 705.

Одержано 23.02.2007.